

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Διαφωτισμός και επανάσταση

Paschalis M. Kitromilides

doi: [10.12681/er.36131](https://doi.org/10.12681/er.36131)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Kitromilides, P. M. (2024). Διαφωτισμός και επανάσταση: Η διαπλοκή δύο όρων στα ιστορικά τους συμφραζόμενα. *The Gleaner*, (30), 591–598. <https://doi.org/10.12681/er.36131>

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η διαπλοκή δύο όρων στα ιστορικά τους συμφραζόμενα

ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΣΚΕΨΕΩΝ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΟΥΝ οφείλει να είναι η αποσαφήνιση των όρων που συνιστούν το αντικείμενο του προβληματισμού μας: Διαφωτισμός και Επανάσταση. Ας θυμηθούμε σχετικά έναν σημαντικό εκφραστή του Διαφωτισμού, τον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος επιμένει στην ανάγκη της ακρίβειας και της σαφήνειας στη χρήση των όρων και των λέξεων και μας θυμίζει τη χαρακτηριστική παραίνεση του αρχαίου Αθηναίου φιλοσόφου Αντισθένη που παραδίδει ο Επίκτητος στις *Διατριβές* του: «ἀρχὴ παιδεύσεως ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις». ¹ Η έρευνα των λέξεων, όπως την αποκαλεί ο Κοραής, αποτελούσε μαζί με την ηθική φιλοσοφία πρωταρχικό μέλημα των Στωϊκών, πράγμα που του δίδει το έναυσμα για το εξής σχόλιο: «Ἐκατάλαβαν οἱ σοφοὶ οὗτοι ἄνδρες ὅτι τὸ ἀδιόριστον τῶν λέξεων γεννᾷ τὸ ἀκατάστατον τῶν ἰδεῶν, καὶ τοῦτο πάλιν τὸ ἀκατάστατον τῶν πράξεων». ²

Συμβουλή χρήσιμη και δίδαγμα σημαντικό για όλους μας.

Ας επισκεφθούμε λοιπόν τα δύο ονόματα, Διαφωτισμός και Επανά-

---

* Η Λουκία Δρούλια αφιέρωσε την ερευνητική και συγγραφική της προσπάθεια σε δύο κυρίως θεματικές: τη μελέτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και τη μελέτη της εποχής των Επαναστάσεων στην ευρωπαϊκή ιστορία, εστιάζοντας τις έρευνές της στην περίπτωση της δεύτερης αυτής ευρύτατης θεματολογίας σε μια σημαντική της συνιστώσα, τον φιλελληνισμό. Σε αμφότερους τους τομείς αυτούς της έρευνας η συνεισφορά της Λουκίας Δρούλια υπήρξε εξέχουσα, διακρινόμενη από βαθιά συναίσθηση ερευνητικής ευθύνης και εντυπωσιακή συνέπεια και σοβαρότητα στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ερευνών της. Η μελέτη αυτή των δύο εννοιών οι οποίες υπήρξαν το πρωταρχικό αντικείμενο του επιστημονικού της προβληματισμού κατατίθεται ως μικρό αντίδωρο στην προσφορά της στη μελέτη του νέου ελληνισμού.

1. Αδαμάντιος Κοραής, «Ακολουθία των αυτοσχεδίων στοχασμών περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσης», *Προλεγόμενα στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984, σ. 495. [= Προλεγόμενα στην έκδοση των *Παραλλήλων Βίων* του Πλουτάρχου, τόμος Δ', Παρίσι 1812.]

2. Στο ίδιο, σ. 496.

σταση. Διαφωτισμός είναι το πλέγμα των ιδεών της νεωτερικότητας, η εκκοσμίκευση της ανθρώπινης σκέψης, η χειραφέτηση του ανθρώπινου πνεύματος από τις αυθεντίες, θρησκευτικές και φιλοσοφικές, της μεσαιωνικής κοσμοθεωρίας. Διαφωτισμός είναι η πνευματική και ηθική ενηλικίωση του ανθρώπου, η τόλμη να κρίνει και να καταλήγει στη γνώση της αλήθειας όπως του την προσφέρει η λειτουργία του ορθού λόγου. Αυτός είναι ο Καντιανός ορισμός του Διαφωτισμού, η απάντηση, το 1784, στο ερώτημα: «Τι είναι Διαφωτισμός;» σε ένα εμβληματικό δοκίμιο.³

Με συγκεκριμένους όρους της πνευματικής εμπειρίας ο Διαφωτισμός απαρτίζεται από τη μοντέρνα επιστημονική γνώση, την αντίληψη της φύσης και του σύμπαντος έτσι όπως προέκυψε από την «επιστημονική επανάσταση» του 17ου αιώνα, την εδραίωση του εμπειρισμού στη γνωσιολογία, την εκκοσμίκευση της αντίληψης του χρόνου και ως εκ τούτου την ανάπτυξη μιας κοσμικής αντίληψης για την ιστορία, την εισαγωγή της ιστορικής κριτικής στα ζητήματα της θρησκείας και την επίπονη εδραίωση της αρχής της ανοχής και της φυσικής θρησκείας.⁴

Ο Διαφωτισμός ως σύνολο αιτημάτων με εφαρμογή στην κοινωνία των ανθρώπων εκφράστηκε από την εισαγωγή της έννοιας των απαράγραπτων φυσικών δικαιωμάτων των μελών της κοινωνίας και από την ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου το οποίο θεμελιώνει τη νομιμότητα της εξουσίας στη συναίνεση των κυβερνωμένων. Εύστοχα, ως εκ τούτου, ο Διαφωτισμός χαρακτηρίστηκε «επιστήμη της ελευθερίας».⁵ Το ενδιαφέρον του Διαφωτισμού για εφαρμογή των αρχών του στην κοινωνία οδήγησε στη γένεση της πολιτικής οικονομίας ως της κατ'εξοχήν επιστήμης της κοινωνίας, επιστήμης η οποία μελετά και μεριμνά κατά πρώτο λόγο για την προαγωγή του αιτήματος της βελτίωσης των συνθηκών ζωής και συνύπαρξης των ανθρώπων σε οργανωμένες κοινωνίες.⁶

3. Immanuel Kant, *Political Writings*, επιμ. Hans Reiss, Cambridge, Cambridge University Press, 1970, σ. 54-60.

4. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton, Princeton University Press, 1951, σ. 37-92, 134-196, 197-233, 234-274, προσφέρει τις κλασικότερες διατυπώσεις των συναφών προβληματισμών που αναπτύσσονται στους κόλπους του Διαφωτισμού.

5. Peter Gay, *The Enlightenment. An Interpretation*, τ. Β': *The Science of Freedom*, Νέα Υόρκη, A. Knopf, 1969, σ. 396-447.

6. John Robertson, *The case for the Enlightenment. Scotland and Naples 1680-1760*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σ. 325-376· του Ιδίου, *The*

Ο Διαφωτισμός ως πνευματική στάση επηρέασε και εκδηλώθηκε σε όλους τους τομείς της δημιουργικής έκφρασης των ανθρώπων: στη θεωρία της τέχνης και την αισθητική με την αναζήτηση της αντικειμενικότητας του ωραίου, στη λογοτεχνία με την εμφάνιση έργων που διερμηνεύουν την αναζήτηση της συναισθηματικής ελευθερίας των ατόμων, στις εικαστικές τέχνες και στην αρχιτεκτονική με την ανάπτυξη του κλασικισμού.⁷

Από όλες αυτές τις διαδρομές της δημιουργικής έκφρασης και της σκέψης αναγγέλλεται το όραμα ενός καλύτερου κόσμου. Ο οραματισμός αυτός ερμηνεύθηκε ως η αισιοδοξία, ακόμη και ως οι ψευδαισθήσεις του Διαφωτισμού και συχνά η ερμηνεία αυτή οδήγησε σε συγκαταβατικές, όχι σπάνια και σε αρνητικές αξιολογήσεις που έκριναν τον Διαφωτισμό ως στάση αφελή, απλοϊκή και απλουστευτική, η οποία υπό το προκάλυμμα της θεωρίας της προόδου απέκρυπτε ή αδυνατούσε να αντιληφθεί και να αναδείξει κριτικά βαθύτερες αντινομίες και αντιφάσεις, ιδίως σε σχέση με τις ανεξάντλητες μορφές της ανισότητας και τις προδιαθέσεις του αυταρχισμού που είναι συχνά εγγενείς στις κοινωνίες.⁸

Η κριτική αυτή είναι άδικη και αβάσιμη και προέρχεται μάλλον από άγνοια και μερικευμένη ανάγνωση των πηγών παρά από μια σε βάθος γνωριμία των σχετικών ζητημάτων. Ο Διαφωτισμός δεν υπήρξε ούτε αφελής ούτε άτολμος ως προς την κριτική του βούληση. Η υποτιθέμενη αφελής υπεραισιοδοξία που θεωρήθηκε ότι τον χαρακτήριζε, στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά μια αναγνώριση, συχνά μαχητική, των δυνατοτήτων που διανοίγονταν μπροστά στην ανθρωπότητα από την άρθρωση των πολυποικίλων αιτημάτων απελευθέρωσης, δηλαδή από την προοπτική της ελευθερίας.

Ως όραμα ελευθερίας, ελευθερίας πνευματικής, πολιτικής και κοινωνικής, ο Διαφωτισμός προέβαλε προτάγματα, ανατρεπτικά και αυτά, τα οποία στην ιστορική πράξη τον συνδέουν με την επανάσταση.

Enlightenment. A very short introduction, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015, σ. 49-81.

7. Cassirer, *The Philosophy...*, ό.π., σ. 275-360· Gay, *The Science of Freedom*, ό.π., σ. 216-220, 249-318.

8. Για τις σχετικές συζητήσεις αντί πολλών άλλων βλ. *What is left of the Enlightenment? A Postmodern Question*, επιμ. Keith Michael Baker – Peter Hanns Reill, Stanford, Stanford University Press, 2001.

Ας στραφούμε λοιπόν στην επίσκεψη αυτού του δεύτερου ονόματος στον προβληματισμό μας. Σε αντίθεση με τον Διαφωτισμό που είναι λέξη των νεότερων γλωσσών, απόδοση στα ελληνικά, σχετικά όψιμα, των ευρωπαϊκών όρων *Aufklärung*, *Enlightenment*, *Illuminismo*, η λέξη επανάστασις είναι αρχαία. Απαντά στα αρχαία ελληνικά κείμενα, αρχικά με ιατρικό περιεχόμενο, αργότερα στους ιστορικούς του 5ου π.Χ. αιώνα, τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, χρησιμοποιείται με την έννοια της πολιτικής ανατροπής, που θα ανακτούσε και στη νέα ελληνική. Έτσι σημειώνει ο Θουκυδίδης (Η', 21): «ἐγένετο ἡ ἐν Σάμῳ ἐπανάστασις ὑπὸ τοῦ δήμου τοῖς δυνατοῖς», ενώ ο Ηρόδοτος (Γ', 44) είχε αναφέρει ότι ο Πολυκράτης της Σάμου διέθεσε στον Καμβύση της Περσίας για την εκστρατεία του στην Αίγυπτο «τῶν ἀστῶν τοὺς ὑπώπτευον μάλιστα ἐς ἐπανάστασιν», εννοώντας εκείνους που απεργάζονταν την ανατροπή του.

Στις νεότερες ευρωπαϊκές γλώσσες πάντως, η λέξη *revolution*, *révolution*, όπως και η λατινική της ρίζα, σημαίνει αρχικά την κυκλική επαναλαμβανόμενη κίνηση, ιδίως με αστρονομικές ή γεωμετρικές αναφορές. Έτσι εμφανίζεται ο όρος στις συζητήσεις περί της δομής και των κινήσεων του σύμπαντος κατά την πρώιμη νεωτερικότητα με κλασικό παράδειγμα τη χρήση του στον τίτλο του σχετικού έργου του Κοπερνίκου.⁹ Σταδιακά και αραιά προσλαμβάνει πολιτική σημασία, δηλώνοντας τις αιφνίδιες ανατροπές στον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας. Τη σημασία με την οποία χρησιμοποιείται στο νεότερο και σύγχρονο λεξιλόγιο αποκτά οριστικά μόνο μετά την εποχή των μεγάλων Επαναστάσεων, της Αμερικανικής του 1776 και της Γαλλικής του 1789, οπότε, ως συγκεκριμένη ιστορική αναφορά η Επανάσταση πλέον γράφεται με κεφαλαίο Ε.

Ελπίζω η των ονομάτων επίσκεψις να έχει κάπως αποσαφηνίσει το αντικείμενο του προβληματισμού μας. Θα μπορούσαμε τώρα να στραφούμε στη σύζευξη των ίδιων εννοιών στο ιστορικό γίγνεσθαι και στην πραγμάτωση της σύζευξης αυτής στην ιστορική πράξη. Και μόνο η διατύπωση του αιτήματος αυτού είναι όχι μόνο περίπλοκη αλλά και κάπως υπερβολική. Θα περιοριστώ ως προς την ιστορική σύζευξη Διαφωτισμού και Επανάστασης να υπενθυμίσω την κλασική διατύπωση ενός εξαίρετου φορέα του Διαφωτισμού, του μαρκησίου Condorcet, του Κονδορκέτιου,

9. Nicolaus Copernicus, *De revolutionibus orbium coelestium*, Νυρεμβέργη 1543.

όπως τον ονομάζει ο μεγάλος θαυμαστής του Αδαμάντιος Κοραΐς.¹⁰

Στο σχεδιάσμα του περί των προόδων του ανθρωπίνου πνεύματος (1795) ο Condorcet αφιερώνει την «ενάτη εποχή» αυτής της ιστορικής διαδρομής στην αφήγηση των πνευματικών κατακτήσεων της νεωτερικότητας. Εξιστορεί την πρόοδο των «Φώτων», του Διαφωτισμού δηλαδή, με αφετηρία την ορθολογική φιλοσοφία του Descartes έως την εγκαθίδρυση της πρώτης Γαλλικής Δημοκρατίας το έτος 1793. Σ' αυτή την εξιστόρηση, οι δύο μεγάλες επαναστάσεις της εποχής, η Αμερικανική του 1776 και η Γαλλική του 1789, η δεύτερη, μια πιο βαθιά κυριολεκτικά επαναστατική ανατροπή κατά τον Condorcet, συνδέεται με την πρόοδο των επιστημών, την επιβολή δηλαδή της μοντέρνας Νευτώνειας αντίληψης της φύσεως και του σύμπαντος και την απαλλαγή του ανθρώπινου πνεύματος από το σκότος των προλήψεων και της δεισιδαιμονίας.¹¹ Διαφωτισμός και Επανάσταση δηλαδή στις ιστορικές τους πραγματώσεις εντάσσονται από τον Condorcet σε μια εξίσωση η οποία αποβαίνει καθοριστική για την κατανόηση της ιστορικής εμπειρίας του κόσμου της Δύσεως.

Η άποψη του Condorcet καθιερώθηκε ως η συμβατική αντίληψη στην δυτική ιστοριογραφία κατά τον 19ο αιώνα, αλλά και κατά τη μεγάλη συζήτηση για την εποχή των Επανάστασεων που διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό, κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα, τη σύγχρονη ιστορική σκέψη τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική.¹² Η διαπλοκή Διαφωτισμού και Επανάστασης ως κεντρικός ερμηνευτικός άξονας της εποχής των Επανάστασεων αμφισβητήθηκε από εναλλακτικές ιστοριο-

10. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Α': 1774-1798, επιμ. Κ. Θ. Δημαρά κ.ά., Αθήνα, Ο.Μ.Ε.Δ., 1964, σ. 267.

11. Condorcet, *Selected Writings*, επιμ. Kerth Michael Baker, Indianapolis, Bobbs Merrill, 1976, σ. 218-257, βλ. ιδίως σ. 250-252. Βλ. επίσης, Elizabeth Badinter – Robert Badinter, *Condorcet (1743-1794). Un intellectuel en politique*, Παρίσι, Fayard, 1988, σ. 78-85, 161-198 για τη διανοητική του διαμόρφωση.

12. Τα ιστοριογραφικά θεμέλια της συζήτησης βρίσκονται στα έργα των Jacques Godechot, *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde, 1789-1799*, Παρίσι, Aubier, 1956· R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, τ. Α'-Β', Princeton, Princeton University Press, 1959-1964 και Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution, 1789-1848*, Λονδίνο: Weidenfeld and Nicolson, 1962. Βλ. σχετικά, David Armitage και S. Subrahmanyam (επιμ.), *The Age of Revolutions in Global Context, c. 1760-1840*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2010, σ. xvi-xviii.

γραφικές σκοπιές με ποικίλες αφορμές, περιλαμβανομένης και της συζήτησης για τη διακοσιετηρίδα της Γαλλικής Επανάστασης το 1989.¹³ Στις εναλλακτικές αυτές θεωρήσεις τονίστηκαν άλλοι συντελεστές, πέραν της καταλυτικής επιρροής του Διαφωτισμού, ως αιτιώδεις παράγοντες της έκρηξης της Γαλλικής Επανάστασης το 1789. Πρόκειται για μια συζήτηση εξαιρετικά ενδιαφέρουσα σε πολλά επίπεδα, συζήτηση που θέτει σημαντικά ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας της ιστορίας.

Την προτεραιότητα του Διαφωτισμού, στις ριζοσπαστικές εκδοχές του, ως του αποφασιστικού συντελεστή που οδήγησε στις Επαναστάσεις και μάλιστα στη Γαλλική Επανάσταση, έχει τονίσει πιο πρόσφατα στην επιβλητική του τετραλογία ο Jonathan Israel, τις θέσεις τους οποίου τείνουν πλέον όλοι να αποδεχθούν, ακόμη και όσοι διαφωνούν σε επί μέρους ζητήματα μαζί του και υποβάλλουν τις απόψεις του σε κριτική.¹⁴

Δυστυχώς δεν μπορώ να επεκταθώ περισσότερο στο ενδιαφέρον αυτό ζήτημα, διότι πρέπει να ολοκληρώσω αυτή την αναγκαστικά συνοπτική παρουσίαση στρέφοντας τον λόγο στη σημασία της ιστορικής μαρτυρίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης σε σχέση με το ερώτημα της διαπλοκής Διαφωτισμού και Επανάστασης. Η μαρτυρία αυτή είναι σημαντική και αξίζει να αναδειχθεί ευρύτερα στην ιστοριογραφία της εποχής των Επαναστάσεων, λόγω του εγγενούς της ενδιαφέροντος επειδή ουσιαστικά αποτελεί άγνωστο κεφάλαιο της ιστορίας της Ευρώπης, που μόνο πρόσφατα έχει αρχίσει κάπως να καλύπτεται. Πέραν αυτού του λόγου η ιστορική μαρτυρία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την εποχή των Επαναστάσεων, με κορυφαίο γεγονός τον δεκαετή απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, είναι σημαντική διότι ως ειδική περίπτωση της εποχής των Επαναστάσεων μπορεί να συμβάλει στην αποσαφήνιση πολλών επί μέρους ζητημάτων αλλά και να φωτίσει τον γενικότερο χαρακτήρα των σχετικών φαινομένων. Ενέχει δηλαδή αξιόλογο συγκριτικό ενδιαφέρον.

13. Το ζήτημα είναι εξαιρετικά πολύπλοκο για να καλυφθεί βιβλιογραφικά με οποιαδήποτε επάρκεια, βλ. πάντως ενδεικτικά Pascal Dupuy, «The Revolution in History, Commemoration and Memory», *A Companion to the French Revolution*, επιμ. Peter McPhee, Οξφόρδη, Blackwell, 2013, σ. 486-501· επίσης François Furet, «Histoire universitaire», *Dictionnaire critique de la Revolution française*, Παρίσι, Flammarion, 1989, σ. 979-997.

14. Jonathan Israel, *The Enlightenment that failed: Ideas, Revolution, and Democratic Defeat, 1748-1830*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2019.

Σε αυτή την αποσαφήνιση η διαπλοκή του Διαφωτισμού με τις εκδηλώσεις των επαναστατικών ρήξεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη διαθέτει ειδικό βάρος καθοριστικής σημασίας. Θα περιοριστώ πολύ επιγραμματικά να διατυπώσω απλώς τη σχετική θεματολογία.

Πρώτον ο Διαφωτισμός, η σκέψη της νεωτερικότητας δηλαδή και η έναρξη της εκκοσμίκευσης των αξιών, ανανοηματοδότησε ό,τι οι ιστορικοί Δημήτριος Djordjevic και Στέφανος Fischer-Galati αποκάλεσαν «βαλκανική επαναστατική παράδοση», δηλαδή τις αλληπάλληλες εξεγέρσεις των βαλκανικών λαών κατά του οθωμανικού ζυγού από τον 16ο αιώνα και εξής.¹⁵ Η ανανοηματοδότηση συνίστατο στη σύνδεση της προδιάθεσης για εξέγερση και διαμαρτυρία με την εθνική ιδέα ως επαγγελία της ελευθερίας. Αυτή υπήρξε μια κοσμοϊστορικής σημασίας ιδεολογική αλλαγή και οφειλόταν κατ' εξοχήν στον Διαφωτισμό.

Δεύτερον ο Διαφωτισμός ως περίγραμμα της ιδεολογικής μετάβασης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη από το προ-εθνικό στο εθνικό στοιχείο λειτούργησε ως συντελεστής εθνογενέσεων οι οποίες αντιπροσώπευαν μια πραγματικά επαναστατική ανατροπή στα συλλογικά πεπρωμένα της περιοχής. Αυτή η επαναστατική ανατροπή προσέδωσε σταδιακά στη Χερσόνησο του Αίμου τη σημερινή πολιτική και πολιτιστική της ταυτότητα. Η Νοτιοανατολική Ευρώπη με την διαδικασία ανάδυσης των εθνικών κινήματων και των εθνικών κρατών συνιστά ουσιαστικά ένα ιστορικό εργαστήριο στο οποίο μπορεί να παρακολουθηθεί από το μικροϊστορικό έως το μακροϊστορικό επίπεδο το φαινόμενο της οικοδόμησης των εθνικών κοινωνιών της νεωτερικότητας. Σε αυτή τη δυνατότητα έγκειται κυρίως το μεγάλο συγκριτικό ενδιαφέρον της μαρτυρίας της περιοχής.

Τρίτον ό,τι έχει αποκληθεί η «βαλκανική διάσταση» της Ελληνικής Επανάστασης, όπως έχει διατυπωθεί ο όρος από τον μεγάλο Βούλγαρο ιστορικό Ν. Todorov, δεν περιορίζεται στη συμμετοχή ανθρώπινου δυναμικού από τις ποικίλες ορθόδοξες βαλκανικές εθνότητες στον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα.¹⁶ Διαθέτει πολλές άλλες διαστάσεις και συντελεστές με σημαντικότερη τη λειτουργία του Διαφωτισμού και της ελληνικής παιδείας ως οργάνου μετάγχισης της νεωτερικότητας από την

15. Dimitrije Djordjevic – Stephen Fischer-Galati, *The Balkan revolutionary tradition*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1981.

16. Ν. Todorov, *Η Βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων*, Αθήνα, Gutenberg, 1982.

παιδεία της Δύσεως προς τις βαλκανικές της υποδοχές, και τις συνέπειες αυτής της μετάγγισης ως προς τη διαμόρφωση της μοντέρνας εθνικής φυσιογνωμίας των βαλκανικών λαών. Η Ελληνική Επανάσταση δηλαδή διά της διαπλοκής της με τον Διαφωτισμό αποβαίνει ο αγωγός ο οποίος συντείνει στην εθνική μεταμόρφωση των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης που εμπνέονται και συμμετέχουν στον αγώνα των Ελλήνων.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Summary

ENLIGHTENMENT AND REVOLUTION

The interconnection of two historiographical terms
in their multiple contexts

This brief essay attempts to address in an exploratory way a challenging question concerning the interconnection of two controversial historiographical terms, Enlightenment and Revolution. The term Enlightenment is defined on the basis of Immanuel Kant's classic discussion in his 1784 essay and the multiple uses and understandings of the term and idea of Enlightenment are followed through their subsequent transformations in the milestones of relevant historiography. The term Revolution and its changing meanings are also traced in the sources from Herodotus and Thucydides to the discussion of the «Age of Revolution». The unending controversies over the possible causal interconnection of the broad phenomena denoted by the two terms are acknowledged, but it is suggested that the whole issue might be more effectively clarified if considered in specific historical contexts, by reference to which questions of evidence and historiographical interpretation might be more practically controlled and appraised. It is further suggested that the consideration of the relevant issues in the historical context of Southeastern Europe offers a realistic possibility for an informed judgement on the broader theoretical question on the basis of the evidence of the concrete historical experience of the region. This kind of contextualization in turn may provide correctives to the occasional excesses of theoretical debates.

PASCHALIS M. KITROMILIDES